

POSLOVNE KNJIGE ISTARSKIH BRATOVŠTINA - ZNAČAJNI IZVORI ZA PROUČAVANJE DRUŠTVENE I GOSPODARSKE POVIJESTI (JEDAN PRIMJER IZ TARA NA POREŠTINI)

Vjekoslav ŠTOKOVIĆ
Zavod za povijesne i društvene
znanosti IC JAZU Rijeka
Radna jedinica Pula

UDK 061.23 : 282] (497.13-3 Istra) »15/17«
Izvorni znanstveni članak
Ur. 20. 12. 1990.

*Budući da do danas ne postoji cjelovita znanstvena studija o istarskim bratovština-
nama, ovaj rad predstavlja značajan prilog njihovoj povijesti (pa tako i društvenoj povijesti
Istre). Autor se osobito osvrće na njihovu društvenu i gospodarsku djelatnost i to uglavnom
na temelju bratovštinskih poslovnih knjiga.*

I

Pri sastavljanju ovoga priloga koristili smo se standardnim i već dostatno poznatim historiografskim radovima, potom jednim dijelom arhivske građe koja se nalazi pohranjena u fondovima Historijskih arhiva u Rijeci¹ i Pazinu² ali također i vrlo zanimljivom te obilnom građom nekih župnih i kaptolskih arhiva na području Porečko-puljske biskupije.³ Potrebno je odmah u samom početku istaknuti da smo, konzultirajući objavljenu literaturu te iščitavajući upravo spomenutu arhivsku građu bili neugodno iznenađeni jednom činjenicom, a vjerujemo da isti osjećaj prati i druge povjesničare koji u svojim istraživanjima povremeno dotiču ovaj povijesno-društveni fenomen. Naime, poslovne knjige istarskih bratovština, kojih nasreću ima još dosta sačuvanih,⁴ sasvim sigurno spadaju u prvorazredne povijesne izvore, no one su do danas

1 U Historijskom arhivu u Rijeci, fond »Puljski kaptol«, spisi »Le confraternità di Pola - Protocoli di liquidazione«, sig. 1-5-a. Spisi sadržavaju službene zapisnike Puljske općine o bratovštinskim imovinama na Puljštini i njihovom ukidanju na početku XIX. stoljeća.

2 Historijski arhiv Pazin (dalje HAP), fond »Puljski kaptol« i ostali fondovi. Samo za mjesto Završje pronašli smo 27 naslova knjiga koje se odnose na poslovanje bratovština. Također, fond »Komuna Novigrad« sadrži dosta takvih knjiga.

3 HAP, Registar arhivske građe Porečko-puljske biskupije, autori J. Jelinčić i I. Grah.

4 Usprkos lošem čuvanju najveći dio ove građe još je uvijek u relativno dobrom stanju. Čuvaju se u sakristijama, tavanima, pomoćnim prostorima itd., bez nekog posebnog nadzora. Samo je nekoliko župa koje su to uspjele prikladno urediti.

tako malo istražene⁵ te isto toliko malo korištene u izučavanju istarske prošlosti, da se u to gotovo ne može povjerovati. To se podjednako odnosi i na talijansku ali i na hrvatsku poslijeratnu historiografiju za koju je bitno da u posljednjih četrdeset godina nije realizirala niti jedan samostalni prilog o istarskim bratovštinama. Nažalost, niti sada, u ovome kratkom prikazu nećemo biti u mogućnosti pružiti jedan širi osvrt na djelovanje ovih institucija, budući da je za sveobuhvatniju ocjenu ipak potrebno znatno više rada i istraživanja na primarnim povijesnim vrelima. Zbog toga ćemo se ograničiti samo manjim pokušajem te pokušati izdvojiti tek nekoliko značajnih činilaca koji određuju bratovštinsko djelovanje na Istarskom poluotoku, kako na društvenom tako i na gospodarskom planu. Usprkos tome što ove institucije više ne postoje u onakome obliku kakvoga poznajemo u razvijenom srednjem vijeku, tj. kao ustanove koje na dobrovoljnoj osnovi okupljaju ljude osiguravajući im socijalnu i materijalnu sigurnost, jer ih se zakonski ukinulo još u prošlom stoljeću,⁶ čini nam se da do današnjega dana nije dosegnut takav oblik društvenog organiziranja koji je relativno uspješno funkcionirao dugi niz stoljeća.⁷

II

Prema onome koliko nam je do sada bilo moguće saznati iz povijesne ali i druge relevantne literature, bratovštine bismo mogli pojednostavljeno razumjeti na jedan od slijedećih načina:⁸ To je uglavnom jedan oblik srednjovjekovnih, ali također dijelom i

⁵ Do danas nema niti jedne cjelovite znanstvene studije o istarskim bratovštinama iako se usputno vrlo često spominju. To se podjednako odnosi na hrvatsku i na talijansku historiografiju. Jedini rad iz te problematike objavio je u prošlom stoljeću Tomaso Luciani. Usp. LUCIANI Tomaso, *Prospetto delle scuole laiche dell'Istria e delle loro rendite nel 1741*, u: *La Provincia dell'Istria*, od br. 18 do 23, Kopar 1872. Isti Lucianiev rad ponovno je pripremio i objavio Ivan Erceg zbog nekih netočnosti (krivog pretvaranja soldi u lire i iskrivljenog pisanja naziva nekih istarskih mjesta). Usp. ERCEG Ivan, *Broj i financijsko stanje bratovština u Istri (1741)*, u: *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. XXVI, Pazin-Rijeka 1983, str. 103-123.

⁶ Neke su se bratovštine počele ukidati već za cara Josipa II 1785. g. S tom se politikom nastavilo u vrijeme Napoleonove vladavine. Prema odlukama Kraljevine Italije od 26. svibnja 1807. i odluci Uprave Ilirskih provincija od 15. travnja 1811. godine ukidaju se sve bratovštine osim po jedne u svakome mjestu. Prema tome planu njihova se imovina predaje državnoj blagajni iz koje će se financirati prosvjetno-školska djelatnost. Usp. BOLONIĆ Mihovil, *Bratovština Sv. Ivana Krstitelja u Vrbniku i druge bratovštine na otoku Krku*, Zagreb 1975, str. 81; GRAH Ivan, *Povijest Gračišća*, Istarska danica 84, Pazin 1983, str. 60.

⁷ Pitanje vremenskog trajanja ovih institucija još ni do danas nije definitivno utvrđeno. Neki povjesničari misle da one u organizacionom smislu potječu još iz staroga vijeka te da njihove početke treba tražiti u prvim počecima kršćanstva ili čak starorimskih kolegija. Prvo kršćansko »agape« kao simbol zajedništva nalazimo dođuše gotovo u svih istarskih bratovština u obliku jednogodišnjeg zajedničkog blagovanja svih članova, no to još uvijek ne potvrđuje tezu o međusobnoj povezanosti. Poznati istarski historičar Bernardo Benussi od koga bismo s pravom trebali očekivati konkretnije mišljenje o tome samo se zadržao na slijedećoj tvrdnji »...in pari tempo un'altra istituzione si andava affermando ed ostendendo nella nostra provincia, istituzione legata seppure con tenui vincoli alle antiche corporazioni romane d'arti e mestieri, cioè, quella delle scuole laiche dette, anche confraternite o fraglie, le quali univano un carattere fondamentale religioso, un indirizzo largamente umanitario, ...volgevano la vita interna agli atti di beneficenza e di educazione morale.« Usp. BENUSSI Bernardo, *L'Istria nei suoi due millenni di storia*, Trst 1924, str. 270. Poput njega ni ostali talijanski historici nisu imali neko posebno tumačenje (C. De Franceschi, P. Kandler i drugi).

⁸ Enciklopedijska definicija bratovština glasi: »Bratovštine su crkveno-vjerska odnosno staleško-stručna društva koja se u nas, kao i u drugim zemljama na Zapadu, javljaju od srednjeg vijeka.« Usp. Opća enciklopedija Leksikografskog zavoda, sv. 1, str. 660, Zagreb 1977.

novovjekovnih društvenih organizacija⁹ koje su se osnivale na kršćanskom zapadu i to isključivo dobrovoljnim angažiranjem. Pritom su izražavale neki trenutačni socijalni, materijalni ili pak duhovni interes veće ili manje skupine ljudi na konkretnom području. Sukladno iskazanom društvenom interesu podređivao se i neposredni povod prilikom samog utemeljivanja. Bilo je mnogo takvih poticaja. Ponekad ga je iznio zainteresirani pojedinac, nekada je to bila grupa građana a imamo dosta primjera da je to bila neka od postojećih institucija, npr. crkva ili općina.¹⁰ Upravo poradi toga možemo razlikovati nekoliko podtipova bratovština. Izuzetno velikim brojem ističu se one koje su se osnivale zbog usko vjerskih potreba, potom su one koje povezuju ljude na osnovi profesionalnog interesa, tzv. stručno-zanatske i na koncu postoje i takve u koje su se učlanjivali pojedinci skloni zadovoljavanju svojih duhovnih potreba na području nekih od umjetnosti.¹¹ Međutim, neovisno o svim razlikama koje se uočavaju u djelovanju ovih institucija, ipak ih se može, ako ih promatramo u cjelini, smatrati jedinstvenim društveno-historijskim organizmom. Za takav zaključak postoji nekoliko bitnih odrednica od kojih ćemo istaknuti samo neke:

- struktura pismenih pravila odnosno statuta kojima se određuje njihova uža djelatnost u potpunosti je ista kod svih,
- jednak im je sustav funkcioniranja neposredne uprave;¹² vode ih gastaldi izabrani na određeni vremenski rok, obično godinu dana,
- veoma je uočljiva i naglašena religiozna sastavnica što je u skladu s tadašnjim misaonim sustavom,
- izražavaju visoki stupanj socijalne solidarnosti; brinu o starim i bolesnim članovima,
- imaju mogućnost da samostalno stvaraju materijalna dobra,
- nema niti jedne bratovštine koja ne bi nosila ime po nekom svecu ili nekom drugom vjerskom sadržaju.

⁹ Premda su bratovštine sistematski zakonski ukidane početkom XIX. stoljeća neke su ipak ostale do danas ali u drugom smislu. Neke su se pretvorile u čisto molitvene skupine (bratovština Svete Marije od Žalosti u katedralnoj crkvi sv. Vida u Rijeci), dok su neke pretvorene u folklorne skupine (Sv. Ivana Krstitelja, Vrtnik).

¹⁰ U vrijeme pojave reformacije Crkva je htjela uvesti što žvršću kontrolu nad ideološkim promjenama. U tu svrhu poticala je osnivanje posebnih bratovština koje su se organizaciono udruživale u nadbratovštinu, a preko ove su onda dobivale mnogobrojne povlastice, posebno oprostite. Među takove spadaju bratovštine Svetoga Sakramenta i Kršćanskoga nauka. Također, na inicijativu Rovinjske općine, osnovana je 1733. godine bratovština Presvetoga Trojstva s posebnim zadatkom da brine o oslobađanju rovinjskih ribara i mornara koji su pali u tursko zarobljeništvo. Usp. BENUSSI Bernardo, *Storia documentata di Rovigno*, Trst 1977 (reprint), str. 173.

¹¹ MONTI Gennaro Maria, *Le confraternite medievali dell'alta e media Italia*, vol. I, Venecija 1927, passim.

¹² Upravu vodi gastald ili prior koji se izabire na rok od godine dana. Pored njega izabire se još nekoliko ljudi koji kontroliraju njegov rad ali mu također pomažu. Poslije jednogodišnje uprave podnosi izvješće ostalim članovima na godišnjoj skupštini.

Pored navedenoga, značajna je i činjenica da je ova vrst laičkog udruživanja pravno bila utvrđena u crkvenom a ne civilnom zakonodavstvu.¹³ To je vjerojatno jedan od osnovnih razloga da se pitanje bratovština još uvijek proučava u sklopu crkvene povijesti iako nam se čini da su one isto toliko društvene organizacije poput mnogih drugih i da su, pravno pripadajući crkvenom zakonodavstvu, imale znatno veću samostalnost. Naime, spomenuti zakonik predviđa da pravo ingerencije nad njima ima mjesni ordinarij. Biskup daje dozvolu osnivanja, odobrava i potvrđuje pismena pravila te kontrolira njihov rad. Međutim, pravni uvjeti se nisu uvijek idealno mogli postići, poglavito u seoskim sredinama koje su rijetko komunicirale s biskupijskim središtem. Životna je praksa često imala svoja, drugačija pravila a ni ljudi nisu posebno držali do pravnih formalnosti. Inzistiranje na zakonskoj normi moglo je samo usporiti i ograničiti efikasnost djelovanja a moglo se dogoditi da u međuvremenu prestane potreba za djelovanjem bratovštine. To su ubrzo shvatili i biskupi pa su prepustili bratovštinama slobodno djelovanje. Niti su inzistirali na striktnoj kontroli, niti su one kome polagale račune osim u situacijama kad ih se prisiljavalo pod prijetnjom kazni.¹⁴ Posebice se to odnosi na mletačku upravu koja je uporno nastojala uspostaviti čvršći nadzor kako bi, pored ostalog, mogla utvrditi i odgovarajuću visinu poreza.

III

Istarske bratovštine, ako ih promatramo u takvom općem sklopu, predstavljaju tek jedan manji dio tisućljetne povijesno-civilizacijske baštine europskog kršćanskog svijeta. Prve pisane vijesti o njihovom postojanju zabilježene su, međutim, tek u XI. stoljeću a odnose se na područje Trsta i Kopra.¹⁵ Nažalost, ni izvori iz kasnijih stoljeća, iz kojih bi se sustavnije mogao pratiti njihov rad, nisu naročito obimni. Uglavnom

13 Usp. CRNICA Ante, *Priručnik kanonskog prava katoličke crkve*, Zagreb 1945, str. 147-149. Ovaj je priručnik napisan na osnovi bule pape Benedikta XV. od 19. svibnja 1918. godine, kada je proglašen »Codex Iuris Canonici«. Ovaj je zakonik ostao na snazi do 25. siječnja 1983, kada je sadašnji papa Ivan Pavao II potpisao konstituciju »Sacrae disciplinae leges« i time javno proglasio novi Zakonik kanonskog prava. Zanimljivo je spomenuti da se bratovštine više uopće ne spominju u tome smislu. Usp. NUIĆ Viktor, *Opće pravo Katoličke crkve*, dio I, pogl. 1-14, Zagreb 1985, str. 103-111.

14 Takvih primjera imamo dosta kako od strane civilnih tako i crkvenih vlasti. Usp. VALIER Augustin, *1579, Istriae visitatio Ap(osto)lica*, passim, Archivio Segreto Vaticano.

15 Prve pisane vijesti o postojanju istarskih bratovština nalazimo u dva povijesna izvora iz druge polovice XI. stoljeća. Prvo je darovnica tršćanskog biskupa Adelgera od 2. svibnja 1072. g. U njoj se navodi: »...a tertio latere format una uinea confraternitatis di S Justo«. Drugi izvor je također jedna darovnica. Dao ju je napraviti koparski biskup Eribert 3. prosinca 1086. g. Pored ostalog u tekstu ugovora se spominje »...fidelibus meis qui estis de congregatione S Marie Justinopolitanac ciuitatis.« Usp. BENUSSI Bernardo, *Nel medio evo: Pagine di storia istriana*, u: *Atti e Memorie della Società di archeologia e storia Patria*, vol. IX-XIII, Poreč 1894-1898, str. 688, bilješka 455. Premda ih u XII. stoljeću ne nalazimo u povijesnim izvorima, to ipak ne znači da se one ne osnivaju u općinama uz istarsku obalu jer ih već nalazimo i u nekim gradovima u Dalmaciji. U narednim stoljećima se sve više pojavljuju. Početkom XIII. st. u Poreču postoje već dvije, Sv. Jeronima i Sv. Franje. Historičar Francesco Babudri smatra da su obje vjerojatno nastale u vrijeme prolaska križarske vojske kroz Istru 1096. godine, a da se njihov razvitak u XIII. stoljeću najvjerojatnije pripisuje djelovanju i naučavanju sv. Romualda i sv. Antuna Padovanskog. Usp. BABUDRI Francesco, *Le antiche chiese di Parenzo*, AMSI, vol. XXVIII, Poreč 1912, str. 163-172.

se vezuju uz neku od postojećih organiziranih socijalno-karitativnih djelatnosti.¹⁶ O početku njihovoga pravog i velikog procvata možemo govoriti tek pod kraj XV. stoljeća. U narednim stoljećima (XVI, XVII. i XVIII) doživljavaju pravu ekspanziju, kako u djelatnom, tako i u brojčanom smislu na čitavom Poluotoku. Koncem XVIII. i u prvim desetljećima XIX. st. ih se sustavno počelo ukidati, a njihovu inače pozamašnu imovinu predavati odgovarajućim državnim blagajnama. Njihov nagli razvitak u spomenutim stoljećima vjerojatno je u uskoj vezi s općim zbivanjima u Istri. Nekoliko vrlo bitnih odrednica obilježilo je taj period istarske prošlosti. Pošto je dvadesetih godina XV. stoljeća došlo do definitivnog razgraničenja, i nakon što je kao politički činilac prestao postojati akvilejski patrijarh, ovaj se teritorij podijelio na dva potpuno različita administrativno-politička dijela. Dio je potpao pod suverenitet »Serenissime«, čime je zaokružen njen državni teritorij, dok je drugi potpao nešto ranije pod vlast Habsburške kuće.¹⁷ Ovakav dualizam ostao je na snazi do raspada Mletačke Republike 1797. godine. Upravo u tome, možda najcrnjem vremenu istarske prošlosti, bratovštine doživljavaju nevjerojatan procvat. Iako su, u osnovi, oba dijela ovoga teritorija pripadala različitim političkim sustavima, one su se jednakim intenzitetom osnivale posvuda, u selima i općinskim središtima. Kao da su izrastale iz mnogobrojnih nedaća i ekonomske krize, nefunkcionalnog i lošeg rada uprave, kužnih epidemija, povremenih ratnih obračuna, depopulacije, kolonizacije, hajdučije, otimačina, gladi i ostalog. U takvim društvenim i gospodarskim okolnostima bratovštine kao da su našle svoj pravi i puni razlog postojanja i djelovanja. Intenzivno su okupljale ljude,¹⁸ koliko toliko organizirale ekonomsku aktivnost i poticale robnu razmjenu,¹⁹ ublažavale su mnoge socijalne napetosti zblizavajući na zajedničkim zadacima ljude različitih staleških pripadnosti, zbrinjavale su iznemogle i bolesne članove.²⁰ Sve su to činjenice koje nas upućuju na zaključak da su ove institucije takvom razgranatom aktivnošću na svim područjima društvenog i javnog života zapravo preuzele ulogu odnosno zadaću organizatora mnogih javnih aktivnosti koje su inače, u normalnim uvjetima, trebale imati državne službe od kojih su mnoge poradi dugotrajnih kriza samo formalno postojale ili loše radile. Izravno ili neizravno umnogome su utjecale na formiranje općeg mentaliteta istarskog čovjeka kojega i danas zasigurno baštini. Državna granica u tome nije predstavljala veliku prepreku o čemu svjedoči i spomenuta arhivska građa koju smo pregledavali.

¹⁶ Zbog čestih epidemija mnogobrojnih zaraznih bolesti bio je organiziran čitav niz ubožnica koje su zbrinjavale bolesne. Mnoge bratovštine su svoje aktivnosti vezivale upravo uz ovakove institucije. Usp. SCHIAVUZZI Bernardo, *Le istituzioni sanitarie istriane nei tempi passati*, AMSI, vol. VIII, Poreč 1892, str. 315-407.

¹⁷ 1420. godine.

¹⁸ Bratovštine su se bavile širokim aktivnostima, no nije poznato da je neka od njih organizirano sudjelovala u političkom životu. Članovi pojedinačno svakako jesu.

¹⁹ Bratovštinske poslovne knjige su pune podataka o gospodarskoj aktivnosti. Precizno je naveden svaki i najmanji podatak o iznajmljivanju životinja, zemlje, kuća itd.

²⁰ Članovi bratovštine imaju obvezu da brinu o bolesnim i nemoćnim ljudima a posebice i to da budu nazočni na pokopu umrlog člana. Ove su se obveze unosile i u statute. Npr. Statut bratovštine Presvetog Sakramenta iz Umaga (1555), član VIII, Župski arhiv Umag.

IV

Pregledom registra arhivske građe koja se nalazi smještena po mnogim župskim i kaptolskim arhivima na području Porečko-puljske biskupije²¹ utvrdili smo broj od čak 265 naslova poslovnih knjiga koje se odnose na bratovštine na teritoriju Istre. Kad ovoj građi pridodamo barem jedan dio one koja se nalazi pohranjena u Historijskom arhivu u Pazinu²² te onaj iz Historijskog arhiva u Rijeci²³ onda s dosta preciznosti možemo utvrditi postojanje 338 takvih institucija. One su o svome postojanju ostavile barem ovakav pismeni trag te se lako može utvrditi obim njihove gospodarske aktivnosti pošto su takvi podaci najbrojnije zastupljeni u poslovnim knjigama. Sasvim je razumljivo da to nije ukupan broj jer iz ostalih povijesnih izvora znamo da ih je bilo mnogo više. To je možda tek jedna trećina, posebice s obzirom na činjenicu da su spontano nastajale te se istim načinom gasile a da pritom nisu ostavile nikakva traga. O njihovoj brojnosti dosta saznajemo iz mletačkih izvještaja ali i biskupskih relacija prigodom pohoda »ad limina«. Najpreciznije podatke ipak donosi koparski podestat i kapetan Pavao Condulmier. On je 26. lipnja 1741. godine poslao izvješće Senatu s preciznim podacima o broju bratovština.²⁴ Na području Mletačke pokrajine radi ih 670, ali je za ovu priliku zapisao samo 603 jer su preostale slabog materijalnog stanja a i nabrojene se odnose samo na 22 mjesta od čega se 101 odnosi na Koparštinu a 82 na Puljštinu.²⁵ Zanimljivo je da Condulmierovo izvješće završava skupnom tablicom koja sadržava samo nekoliko pokazatelja. Navodi se broj bratovština po mjestima te visina ostvarenih godišnjih novčanih prihoda ostvarenih od tzv. »livella« i drugih vidova privređivanja. Budući da uz приходnu stranu nemamo i rashodnu, lako se može zaključiti koju je nakanu imao ovaj popis mletačkog službenika iz Kopra. Zasigurno da Senat nije previše htio doznati o vjersko-socijalnoj aktivnosti svojih podložnika već ga je prvenstveno zanimala mogućnost većeg oporezivanja ovih institucija koje su ostvarivale velike dobiti ali su ih vješto prikrivale.²⁶ Naime, spretnim ispisivanjem i bilježenjem samo najnužnijih podataka, pisci njihovih poslovnih knjiga su porezne obveze svodili na najmanju moguću mjeru.²⁷ U isto vrijeme kad njihov novčani kapital svake godine sve više raste da bi 1741. godine dosegao visinu od 729320 lira, a što inače čini najveći novčani fond u Mletačkoj istarskoj pokrajini, istovremeno sve općine pate od kronične nestašice u svojim budžetima. Bitno je naglasiti i to da se spomenuta sredstva u cijelosti plasiraju u ovim krajevima što se ne može reći za ostale državne poreze koji redovito odlaze u grad na lagunama.²⁸ Dio se realizira na osnovi kreditne aktivnosti,

21 Vidi bilješku 3.

22 Vidi bilješku 2.

23 Vidi bilješku 1.

24 LUCIANI Tomaso, *Prospetto*, n. dj., str. 1124, br. 23.

25 Isto.

26 Još jedan državni porez u Mletačkoj Republici uveden je 1749. godine. Njegov neposredni provoditelj u Istri bio je Gabrijel Badoer, koparski podestat i kapetan.

27 Podaci se u knjige unose tako da visina ostvarenih prihoda uvijek uspijeva pokriti rashode, tako da se stječe dojam da bratovštine posluju na pozitivnoj nuli ili malo iznad nje.

28 Mletačka vlast je imala malo razumijevanja za potrebe istarskih općina. Gotovo svi porezi završavali su u Veneciji. Npr., Koparska općina 1580. godine iz raznih vidova ubire sumu od 50 tisuća libara. Od toga je izravno u metropolu otišlo 34 tisuće, dok je općini ostalo 16 iako joj je za normalno funkcioniranje kroz godinu bilo potrebno najmanje 20 tisuća. Usp. BERTOŠA Miroslav, *Društvene strukture u Istri od 16. do 18. stoljeća*, u: *Društvene strukture u Hrvatskoj od 16. do 20. st.*, Zagreb 1981, str. 141.

tj. novac se posuđuje članovima bratovštine ali i drugim zainteresiranim ljudima uz fiksnu kamatu u visini od 6%, što opet godišnje donosi 43759 lira i 17 solada kako nas u svom izvješću precizno izvještava Pavao Condulmier. Upravo nevjerojatno za današnje prilike zvuči podatak da je visina ove kamate ostala dugi niz stoljeća na istoj razini. Ostatak novca se ulaže u pokretnu i nepokretnu imovinu: kuće, zemlje, livade, oranice, šume, vinograde, maslinike, pašnjake, ovce, goveda itd., ali se dio također koristi kao neposredna pomoć potrebnima. One koje imaju ubožnice ulažu velika sredstva za njihovo uzdržavanje kao što uredno održavaju i vlastite sakralne objekte koje prema vlastitim mogućnostima ukrašavaju i opskrbljuju vrijednim inventarom. Najsvjetliji primjer takve brige pokazala je među ostalima i bratovština Svete Marije iz Berma koja je dala oslikati prekrasnim freskama svoju crkvicu Svete Marije na Škriljinama.

Sve nam to daje za pravo da zaključimo kako su ove mnogobrojne institucije vrlo spretno »napipale« pukotinu koja se pojavila u vrijeme kada je postojeći administrativni sustav pokazao nesposobnost da djeluje u kriznim situacijama. Međutim ipak, prema senatskim propisima²⁹ ali i drugim odredbama mletačkih službenika u Istri, sve su one morale biti ustrojene sukladno zahtjevima upravnih vlasti, usprkos činjenici da se ova problematika pravno rješavala crkvenim zakonodavstvom. Na taj se je način nastojalo sprovesti trajniju kontrolu nad njihovim aktivnostima a na osnovi toga odrediti odgovarajući porez.

Tako je puljski providur i inkvizitor Giovanni Battista Calbo bio od Senata upućen u Pulu s prvenstvenim zadatkom da rješava goruća pitanja kolonizacije ovoga područja. Uz veliku zauzetost na osnovnom zadatku on ipak nalazi vremena da se posveti i ovim institucijama. Odredbom od 31. siječnja 1579. godine³⁰ obraća se njihovim neposrednim upraviteljima sa zahtjevom, sastavljenim u devetnaest točaka, da usklade djelatnosti prema traženjima mletačke uprave. Pored ostaloga Calbo inzistira na tome da svaka bratovština izradi precizni katastik koji bi u svakom trenutku mogao pružiti uvid u imovno stanje svake posebice. Nadopuna katastiku trebale bi biti poslovne knjige koje bi također svojim potpisom potvrđivao ovlaštenu općinski službenik nakon obavljene godišnje skupštine. Sama za sebe ova dva navedena zahtjeva bi bitnije ograničila samostalnost njihova djelovanja pa je bilo realno očekivati da će se gastaldi na to oglušiti. To je Gio. Battista Calbo i očekivao pa je svojoj odredbi pri koncu nadodao i mogućnost kažnjavanja za možebitno nepridržavanje. Kazna je bila predviđena u novcu s tim da bi polovica sume išla neposrednom istražitelju, obično rektoru koji će tako imati i dodatni, privatni motiv da istragu provede do kraja.³¹ Ovakav pritisak na bratovštine a posebice na njihovu neposrednu upravu nije imao posebnih rezultata. Toga je bio svjestan i providur Calbo te nije poznato da li je u njegovu vrijeme neka od njih na području Puljštine bila oštrije kažnjena, iako treba reći da su općinski rektori obilno koristili takve i slične istrage za vlastito bogaćenje. Ponekad je takvo ponašanje zahvatilo veće razmjere tako da su ih morali obuzdavati

²⁹ Nije nam poznato da li je i na austrijskom dijelu bilo sličnih zakonskim propisa.

³⁰ Spomenuta odredba nalazi se u zbirci zakonskih odredbi koju je 19. siječnja 1757. godine dao sastaviti Lorenzo Parutta, podestat i kapetan u Kopru. Usp. PARUTTA Lorenzo, *Leggi Statuarie per il buon governo della Provincia d'Istria*, Kopar 1757. Calbovu odredbu su sve bratovštine trebale prepisati u svoje poslovne knjige. Pronašli smo je u knjizi bratovštine Sv. Margarete iz Štinjana iz XVI. st. na str. 72(r) do 77(v). Arhiv Župnog ureda u Štinjanu kod Pule.

³¹ Novčana kazna je predviđala sumu od 50 do 200 lira što je ovisilo o vrsti i težini prekršaja.

njihovi pretpostavljeni u Kopru, a to se odnosilo ne samo na bratovštine već i na druge državne službe. Međutim, zahtjeve za vođenjem poslovnih knjiga i dalje postavljaju mletački službenici, što znači da su ove institucije i dalje radile po svome nahodjenju ne obazirući se previše na te pritiske. Nije puno uspjeha imala ni povremena promjena taktike. Jedan takav pokušaj zamijetili smo kod Ivana Pasqualiga, podestata i kapetana u Kopru 1607. godine. Naime, u Provinciji se bilo nakupilo toliko puno prijevara u javnim službama, među koje također ubraja i bratovštinske aktivnosti, da je to trebalo sprečavati oštrijim postupcima. U tu svrhu pokušao je iskoristiti sistem denuncijacije. Svakome onom čovjeku koji mu dojava vijesti o nekoj javnoj malverzaciji spreman je garantirati anonimnost i dati odgovarajuću novčanu nagradu.³² Ako je ovakav način Ivana Pasqualiga možda i donio neko poboljšanje moglo je ono biti tek za kratko vrijeme jer su njegovi nasljednici ponavljali iste zahtjeve. Tako su postupili Bernardo Malipiero 1619. godine,³³ Petar Capello 1632,³⁴ Franjo Contarini,³⁵ Andrija Erizzo 1659,³⁶ generalni inspektor u Istri Franjo Diedo 1678,³⁷ Gabrijel Badoer 1748.³⁸ i mnogi drugi.

Premda su se bratovštine čvrsto opirale ovim zahtjevima jer bi njihovo prihvaćanje znatnije ograničilo njihovu samoupravu a posebice smanjilo njihova financijska sredstva, ipak, upravo zahvaljujući nastojanjima mletačkih službenika na obvezi da se vode poslovne knjige danas imamo mogućnost pratiti barem jedan dio aktivnosti ovih institucija. Knjige su se ipak vodile makar su sadržavale nepotpune podatke. Na isti način one se vode i u austrijskom dijelu Istre. Zbog takvih odnosa teško da će se ikada moći na osnovi spomenute arhivske građe utvrditi stvarni obim ove aktivnosti. Kako pretpostavljamo, pisci bratovštinskih poslovnih knjiga su u njih upisivali samo onoliko najnužnijih podataka koliko je bilo dostatno da se ispune zakonske dužnosti. Kao po neke nepisane pravilu na koncu godine se stanje iskazuje tako da prihodi skoro uvijek pokrivaju rashode. Poslujući na taj način, to jest prikazujući vlastima ovakvu situaciju, smanjivala se mogućnost većeg oporezivanja i veće kontrole. To što se knjige pišu na taj način ne znači da su se poslovi sklapali usmenim dogovorima. Stvarno stanje se je upisivalo u posebne notese a nalazili su se kod neposrednih upravitelja nazivanih gastaldi ili prior. Iz njih se na godišnjim skupštinama precizno izvještavalo članstvo o stvarnom poslovanju.³⁹ Po isteku jednogodišnje službe gastaldi

32 PARUTTA L., knj. III, n. dj., str. 18.

33 Izvješće Bernarda Malipiera, podestata i kapetana koparskog, od 24. lipnja 1620. Usp. AMSI, vol. VII, Poreč 1891, str. 286-291.

34 Pismo Petra Capella, podestata i kapetana u Kopru, Senatu u Veneciju od 12. kolovoza 1632. godine. Usp. PARUTTA L., knj. III, n. dj., str. 27.

35 Isto, str. 29-46.

36 Andrija Erizzo, kapetan i podestat koparski je za razliku od svojih prethodnika nastojao iz uprava bratovština isključiti svećenike gdje su oni bili pisari ali kao članovi angažirani isključivo na privatnoj osnovi. On predviđa i zahtjeva da se poslovne knjige daju na pisanje ovlaštenim općinskim notarima. Usp. PARUTTA L., n. dj., str. 73.

37 Isto, str. 91.

38 Ovaj se mletački službenik posebno angažirao na sprovođenju odredaba Kolegija za desetine (17. rujna 1749), a predviđale su uvođenje dodatnih poreza. Usp. PARUTTA L., n. dj., str. 123.

39 U zapisnicima s godišnjih skupština buzetskih bratovština često zamjećujemo primjedbu kako su gastaldi izvješćivali članstvo na osnovi svojih notesa. Usp. ŠTOKOVIĆ Vjekoslav, *Nekoliko primjera društvenih i gospodarskih aktivnosti laičkih organizacija na Buzeštini u razdoblju od XV. do XVIII. stoljeća*, u: Buzetski zbornik, br. 12, Buzet 1988, str. 85.

su vjerojatno zadržavali spomenute notese. Nažalost, do danas nismo uspjeli doći do jednog takvog materijala.

Knjige koje su nam dostupne iz spomenutih arhiva imaju slijedeće karakteristike:

- format je 22x29 i u nešto manjem broju 11x29,
- sastavljene su na principu sveščića ukoričenih u kartonske ili kožnate korice; zbog nekvalitetnog papira, neprimjerene tinte a danas i zbog lošeg čuvanja mnoge su od njih postale gotovo neuporabljive,⁴⁰

- jezik kojim su pisane je talijanski (venecijanski dijalekt) ali je često zastupljen i latinski a samo u vrlo malo slučajeva hrvatski,

- efikasnost čuvanja uvjetovana je rukopisom (kurzivna humanistika) koji obiluje mnogobrojnim i nasumce postavljenim kraticama, neuobičajenim u službenim spisima; ponekad sam rukopis otkriva pisara koji jedva da je uspio svladati vještinu pisanja,

- knjiga je uglavnom podijeljena u tri dijela: u prvi su se upisivali godišnji izvještaji o radu, u drugi dio zapisnici s godišnjih izbora za novu upravu dok je treći dio bio namijenjen za upis ugovora o iznajmljivanju životinja ili davanju zemlje u zakup.

Ako je vremenom došlo do nekih promjena u radu bratovštine ili se ona možda ugasila, knjige su se jednostavno upotrijebile za druge nakane. Zanimljivo je također spomenuti činjenicu da su neke koristile samo jednu knjigu nekoliko stoljeća. To bi moglo značiti da su imale više knjiga ili ih uopće nisu imale pa im je ta jedina služila samo poradi inspeksijske intervencije. No bez obzira na to njihove su nam poslovne knjige danas dragocjeni arhivski izvori za proučavanje društvene i gospodarske povijesti Istre.

V

Kao ilustraciju takve djelatnosti donosimo primjer iz mjesta Tar na Poreštini, u to vrijeme u Novigradskoj komununi.⁴¹ Poput mnogih drugih mjesta i ovo je osjećalo vrlo živu i dinamičnu aktivnost. Tridesetih godina XVIII. stoljeća u njemu djeluje čak sedam bratovština pod ovim nazivima: Sv. Martina, Sv. Donata, Gospe Karmelske, Sv. Petra, Sv. Roka, Presvetog Sakramenta i Svetog Križa. Na pritisak mletačke administracije one su pristale da se izradi katastik na temelju kojega bi se dobio detaljni uvid u njihovo imovno stanje. Toga se posla prihvatio ovlašteni općinski notar Iseppa Vidali 13. ožujka 1729. godine. Prema njegovim podacima iskazano je slijedeće stanje:

- posjeduju četiri kuće,⁴²

- 48 komada zemlje,⁴³

- u novcu 6008 lira koje su u vidu kredita dane pedesetsedmorici ljudi što im uz uobičajenu godišnju kamatu donosi 353 lire i 51 solad.

Premda se čini da je ovaj katastik konačno pokazao realnu sliku posjedovnih mogućnosti ovih bratovština, on ipak to u potpunosti nije omogućio. U njemu nedo-

⁴⁰ Vidi bilješku 4.

⁴¹ HAP, fond »Komuna Novigrad«, sig. 296.

⁴² Katastik sadrži precizne podatke o veličini kuća.

⁴³ Radi se o zemljištu koje se intenzivno iskorištava i obrađuje.

staju osnovni pokazatelji veličine posjeda i ostalih prihoda. Što na primjer znači podatak da posjeduju 48 komada zemlje? To može biti puno i malo. Koja je to površina i kolika se dobit može godišnje ostvariti iz ovoga vida privređivanja? Također, kakva je struktura spomenutog zemljišta? Da li su to livade, oranice, vinogradi, pašnjaci, šume ili maslinici? To se u katastru ne spominje mada mi pretpostavljamo da je bilo svega pomalo. Jedino što se sasvim sigurno može reći to je da se osnovni prihodi ipak ostvaruju iz zemlje i financijske aktivnosti a vjerojatno i od davanja životinja u najam, makar se to ne spominje. Zanimljivo je za nas međutim nešto drugo. Gotovo svi topometri spomenutih polja imaju hrvatsko obilježje. Npr. Polje, Gradina, Blatine, Dolac, Staište, Golac, Glavica itd. To nam otkriva ujedno i etničku pripadnost stanovništva u Taru iako se to može utvrditi i na temelju spiska njihovih livelanata. Od stotinu pedeset ljudi, stotinu četrdeset i tri imaju hrvatska prezimena.

Da ovaj katastr tarskih bratovština ne pruža sliku pravoga imovnog stanja istakli smo već ranije. Sastavljen je pod pritiskom ali tako da se zadovolji samo forma. To su shvatili i mletački službenici pa su pedesetih godina XVIII. stoljeća zatražili da se izradi novi. Naime, ovaj se zahtjev poklapa s odlukom senatskog Kolegija za desetina od 17. rujna 1749. godine, ali i nešto ranije terminacije koparskog kapetana i podestata Gabriela Badoera od 5. ožujka 1748.⁴⁴ Badoer je poznat kao službenik koji se oštro zauzimao za razrješivanje mnogobrojnih malverzacija u javnim službama. Prijetio je raznovrsnim kaznama za prekršioce. Tražio je da se obavezno vode poslovne knjige i to sa preciznim pokazateljima svih prihoda i rashoda. Svi ugovori koje su bratovštine sklapale morali su se pisati u kopiji koju je trebalo donijeti magistratu na uvid i potvrdu. Kontrola je bila predviđena svaka tri mjeseca. Pod takvim pritiskom je vjerojatno napisan i ovaj drugi katastr iz Tara,⁴⁵ 12. travnja 1750. godine. Ovaj, za razliku od prvoga, sadrži nešto preciznije podatke te iskazuje slijedeću veličinu imovine:

- 33 žurnade zemlje koja je jednim dijelom dana u najam a drugim se izravno obrađuje dobrovoljnim radom samih članova; na toj zemlji se isključivo siju žitarice,
- 706 stabala maslina koje su posađene na drugim zemljama, a tek se u manjem broju nalaze na gore spomenutim žurnadama,
- 142 reda vinove loze,
- 705 lira i 42 solda ostvaruju godišnje na račun kreditne aktivnosti uz kamatu od 6%,
- svake treće godine bratovštine produžavaju ugovore o iznajmljivanju zemlje ili životinja; na račun toga primaju godišnje po jedan star žita po svakoj iznajmljenoj žurnadi.

Iz ova dva spomenuta katastrika možemo lako dobiti uvid u javne aktivnosti tarskih bratovština. S obzirom na činjenicu da svaka od njih ima približno dvadeset članova i to isključivo muških, to znači da je cjelokupno stanovništvo izravno ili neizravno s njima povezano te da od njih ima praktične koristi. Da su one bile isključivo vjerske organizacije sigurno ih se ne bi osnivalo u velikom broju. Za duhovno-religijske potrebe ljudi su imali na raspolaganju već postojeće sakralne prostore u kojima su se okupljali. Izrazito naglašena religiozna sastavnica, kako u unutrašnjim tako i u vanjskim obilježjima, služila im je samo kao pokriće za mnoge druge djelatnosti koje su

⁴⁴ Vidi bilješku 36.

⁴⁵ HAP, fond »Komuna Novigrad«, sig. 297.

inače bile pod nadzorom upravne vlasti u općinama. I na koncu, kao zaključak, mogli bismo iznijeti i ovu pretpostavku: nisu li upravo bratovštine, ne samo u Taru već i u cijeloj Istri, svojom široko razgranatom aktivnošću vrlo konkretno i jasno dale svoj obol društvenoj i gospodarskoj stabilizaciji prilika i to u onoj situaciji kada političko-administrativna vlast, uz sva nastojanja, to vrlo teško uspijeva.

SUMMARY

BUSINESS BOOKS OF ISTRIAN BROTHERHOODS AS IMPORTANT REFERENCE SOURCES FOR THE STUDIES IN SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Vjekoslav Štoković

The work is focused on the activities of the Istrian brotherhoods in the social and economic areas and their importance in nearly all spheres of the life in Istria in the Middle Ages and well into the New Age.

The main sources in the study of the Istrian brotherhoods are their business books and the reports by Venetian clerks and the bishops' *ad limina* communications. Although preserved in a relatively big number and in good repair, the brotherhood books have been little used and for that reason there is still no comprehensive study on the Istrian brotherhoods.

Brotherhoods were voluntary laymen's associations intended to deal with social, financial and intellectual interests of specific groups. Although rooted in religion and governed by church authorities (for example, their establishment, their internal regulations and activities were subject to the bishop's approval), the scope of their work went far beyond the ecclesiastic boundaries. Thus a part of their revenue was lent to both members and non-members (at the interest rate of 6 per cent which remained the same for centuries) and a part was used for care of sick and retired members and to help the most needy (some brotherhoods supported almshouses). The rest of their revenue was invested in the construction, decoration and maintenance of church buildings.

The brotherhood income stemmed from their movable property and real estate (ploughfields, meadows, vineyards, olive groves, woods, buildings, cattle, etc.) either leased or exploited by members themselves. The financial weight of brotherhoods was quite impressive, as illustrated by their 1741 balance sheet, which showed an amount of 729,320 Lires of available funds, the biggest in the then Venetian Istria, exceeding even the municipal budgets. It is important to note that this money was wholly reinvested where it was made, unlike the state tax levies normally ending up in the metropolis.

All these activities branching into virtually every section of the community as well as the sheer number of brotherhoods suggest that the brotherhoods were actually performing a good part of the duties supposed to be covered by civil services, which were inefficient and existed as a formality only. This fact was particularly evident at the times of crisis when brotherhoods were flourishing (16th through 18th centuries). These grim periods of the Istrian history were characterized by a rift between two different political systems, economic crises, epidemics, warfares, depopulation, the influx of immigrants, banditry, robberies, etc. It was during these critical peri-

ods that brotherhoods were cropping up in the villages and towns of both Venetian and Austrian parts of Istria. It can be said with a fair amount of certainty that the bulk of the Istrian population was involved, one way or the other, in the brotherhood work.

The state authorities, especially those of Venice, were doing their best to impose taxation controls on the brotherhoods' business operations. That is why they requested them to keep books and cadastre records. However, the brotherhoods were often successful in evading state and church controls. Thus they made only essential entries into their books, just enough to meet the legal requirements, by declaring incomes accounting for expenditures or by preparing cadastres with general and rather vague real estate data, so that it was hard to assess the actual value of their property and revenue. As an example the author gives a cadastre book of seven brotherhoods from Tar (1729) which shows the number of plots owned, but not their size and quality nor the estimated profit that can be gained from them. In 1750, under the pressure of authorities, a little more detailed cadastre was prepared by the community.

RIASSUNTO

I REGISTRI SOCIALI DELLE CONFRATERNITE ISTRIANE SIGNIFICATIVE FONTI PER LO STUDIO DELLA STORIA SOCIALE ED ECONOMICA (UN ESEMPIO DI TORRE NEL PARENTINO)

Vjekoslav Štoković

L'attenzione di questo lavoro è focalizzata sull'attività delle confraternite istriane sul piano sociale ed economico, sul loro significato, tutt'altro che irrilevante, sul loro ruolo in tutti gli aspetti della vita del microcosmo istriano del medioevo e di parte dell'evo moderno.

Le fonti principali per studiare le confraternite sono innanzitutto i loro registri sociali, i rapporti dei funzionari veneziani, le relazioni episcopi »ad limina«. Quantunque i registri congregazionali siano reperibili in numero relativamente notevole ed in buono stato di conservazione, sono stati usati ben poco e, fino ad oggi, non esiste uno studio scientifico completo delle confraternite istriane.

Le confraternite rappresentavano una forma associativa volontaria laica per soddisfare gli interessi sociali, materiali o spirituali di determinati gruppi di persone. Per quanto contenessero una accentuata componente religiosa e fossero regolate dal diritto canonico (il vescovo concedeva il nullaosta alla loro fondazione, ne approvava il regolamento e controllava l'operato), la loro attività era molto più vasta: un'aliquota delle entrate veniva data in prestito agli affiliati, ma anche agli altri (al tasso del 6% rimasto immutato per secoli); un'altra parte s'impiegava per curare gli affiliati malati od esausti ed in genere per soccorrere i bisognosi (alcune confraternite mantenevano pure degli ospizi); una parte, infine, veniva investita in edifici sacri, per la loro costruzione, per il loro abbellimento, per la loro manutenzione.

Le entrate provengono da beni mobili e immobili (arativi, pascolativi, vigneti, oliveti, boschi, case, bestiame, eccetera) che in parte si danno in affitto, ed in parte lavorati dai medesimi affiliati. Quale fosse la potenza materiale delle confraternite si può desumere, ad esempio, dai dati relativi alle loro entrate del 1741. Il loro potere finanziario (729.320 lire) era la somma monetaria più alta dell'Istria veneta dell'epoca, che superava persino i bilanci comunali. È im-

portante sottolineare che tali mezzi venivano impiegati interamente nei luoghi in cui si realizzavano, a differenza delle imposte che, per la maggior parte, finivano nella metropoli.

La vasta ed articolata attività in tutti i campi della vita sociale e pubblica, nonché il gran numero di confraternite esistente, suggerisce la conclusione che esse, in gran misura, si facevano carico del ruolo che, diversamente, sarebbe spettato ai servizi statali; i quali non erano funzionali, spesso esistevano solo pro-forma o espletavano male le proprie mansioni. Ciò si manifestava in particolare nei tempi di crisi, com'era appunto l'epoca in cui fiorirono la confraternite (XVI, XVII e XVIII secolo). Secondo l'autore, si tratta probabilmente del periodo più nero del passato dell'Istria: contrapposizione di due diversi ordinamenti politici, crisi economiche, epidemie di peste, guerre, spopolamento, colonizzazione, banditismo, rapine, eccetera. È appunto in siffatte circostanze che le confraternite sorgono nei villaggi e nei centri municipali, tanto nella parte veneziana quanto in quella austriaca dell'Istria. Con sufficiente certezza si può affermare che, direttamente o indirettamente, quasi tutta la popolazione era coinvolta nella loro attività.

Il potere statale, specie quello veneziano, cercava tuttavia di sorvegliarne l'operato, specie in campo economico, per poter comminare loro le imposte dovute. A questo scopo era stato prescritto l'obbligo dei registri sociali e catastali. Nella realtà, le confraternite riuscivano spesso a sfuggire al controllo sia dello Stato che della chiesa. Nei libri sociali, ad esempio, registravano solamente i dati indispensabili, quelli, cioè, che bastavano a soddisfare gli obblighi di legge; e lo si faceva in modo che le entrate quasi sempre coprivano le uscite; i catasti dei beni venivano elaborati sommariamente, con descrizioni vaghe, tanto che era estremamente difficile stabilire la reale entità dei loro possedimenti. A titolo illustrativo si adduce l'esempio di sette confraternite di Torre (Tar) (dell'anno 1729) dove si vede quanti appezzamenti di terra possedevano, ma non la loro grandezza e struttura, né, tanto meno, il reddito che se ne poteva ricavare. Cedendo alla pressione delle autorità, nel 1750 si dovette istituire un catasto un po' più preciso.